

REDE

uitgesproken bij de
rectoraatsoverdracht
op 9 januari 1975

door

Prof.dr.ir.H.A.Leniger

Landbouwhogeschool - Wageningen

Dames en Heren,

Het heeft mij enige moeite gekost een keuze te doen uit de onderwerpen die bij een gelegenheid als deze in aanmerking lijken te komen voor bespreking. Er zijn natuurlijk enkele grote vraagstukken die ons nog steeds bezighouden. Eén daarvan is de herstructurering/herprogrammering van het w.o. Na jarenlange voorbereiding werd het betreffende wetsontwerp in april 1971 ingediend. Er is inmiddels zoveel over gezegd en geschreven, zowel door deskundigen als door leken, dat er nauwelijks nog iets van betekenis aan kan worden toegevoegd. Dit lijkt ook niet opportuun nu binnenkort een nota van wijziging kan worden tegemoetgezien, waarna de behandeling in het parlement kan plaatsvinden. Ik ben uitermate benieuwd naar wat er uiteindelijk, na alle gekrakeel over tal van controversiële aspecten, van de herstructurering van het w.o. terecht komt. Ik zie namelijk als een groot probleem dat deze moet passen in een ontwikkeling van veel wijder strekking, te weten die van het gehele tertiair, of anders gezegd, hoger onderwijs. De gedachten daaromtrent zijn nog volop in beweging. Het in mei 1973, eveneens na jarenlange voorbereiding verschenen voorontwerp van wet "ontwikkeling hoger onderwijs" is in de ijskast gestopt in afwachting van nieuwe bestudering van en bezinning op deze uitermate complexe problematiek. In de loop van het zo juist begonnen jaar kan hoogstens ~~een~~ beleidsnota tegemoet worden gezien, het zg. contourenplan van Minister van Kemenade, waarover van Spaandonk⁽¹⁾ enkele dagen geleden opmerkte,

dat de verschijning ervan reeds zo vaak is aangekondigd en verschoven dat het wel eens als mosterd na de maaltijd zou kunnen komen omdat beleidsmaatregelen inmiddels niet achterwege kunnen blijven. Daarna moet opnieuw worden begonnen met de voorbereiding van een wettelijke regeling. Er zijn aanwijzingen - ik denk bijvoorbeeld aan de beleidslijnen die genoemde Minister schetste bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de KU te Nijmegen⁽²⁾ en aan opmerkingen in de toelichting op zijn begroting⁽³⁾ - dat er belangrijke wijzigingen zullen worden aangebracht in het voorontwerp van wet van mei 1973. Dit zou betekenen dat dit zou moeten worden beschouwd als verouderd en achterhaald. Het is natuurlijk zo dat hervormingen van het onderwijs ontwikkelingen in de maatschappij moeten weerspiegelen, maar er is wel reden voor bezorgdheid wanneer het niet mogelijk blijkt de onderwijsvernieuwing gelijke tred te doen houden met de maatschappelijke evolutie en een chaotische situatie dreigt te ontstaan. Zo'n situatie schept voor de instellingen voor w.o. een grote mate van onzekerheid, terwijl het onderwijs juist gebaat is bij een zekere mate van rust en een goed bestuur alleen mogelijk is wanneer er enige duidelijkheid bestaat omtrent de toekomst.

De ontwikkeling van het hoger onderwijs vind ik een zo belangrijk en interessant probleem dat ik er straks nog even op terug kom.

Wat het wetenschaps- en onderzoekbeleid betreft - een

ander voor de instellingen voor w.o. buitengewoon belangrijk vraagstuk - is er gelukkig schot gekomen in de meningsvorming. De werkgroep ad hoc "universitair onderzoek" (onder voorzitterschap van Overbeek) publiceerde in september van vorig jaar een voortgangsnota⁽⁴⁾ met een zeer waardevolle analyse van de situatie en met grondige beschouwingen over de organisatiestructuur van het universitair onderzoek. Deze nota is een goede voorbereiding op de discussie die zal ontstaan over de lang verbeide en vorige maand door Minister Trip uitgebrachte nota "Wetenschapsbeleid"⁽⁵⁾. Onze Knipselkrant gaf een interessante bloemlezing van de koppen waaronder de wetenschapsjournalisten de nota aankondigden; zij variëerden van "Structuur wetenschappelijk onderzoek voldoet niet", "Veel kanten op met nota-Trip", "Wetenschapsbeleid tussen teleurstelling en hoop" en "Trip wil doorzichtig onderzoekbeleid" tot "Wetenschappelijk onderzoek aanpassen bij concerns".

Op enkele aspecten van het universitair onderzoek kom ik later eveneens terug, echter niet zo zeer in de vorm van commentaar op de nota-Trip; ik acht het daarvoor nog wat vroeg en hier ook niet de juiste plaats.

De verdere behandeling van de drie tot nu toe genoemde, voor de instellingen voor w.o. zo belangrijke problemen zal ongetwijfeld nog veel tijd vergen. Daarbij is de vrees niet ongegrond dat overleg met alle betrokkenen, de grote tegenstellingen in opvattingen die daarbij naar voren komen,

de wijze waarop vandaag de dag dikwijls kleine minderheden hun mening trachten op te dringen en het deelnemen aan discussies door volslagen leken, niet alleen tot ernstige vertraging zullen leiden maar ook tot verwaterde compromissen.

De gemoederen binnen de instellingen voor w.o. werden en worden nog door verscheidene andere actuele en brandende problemen in beweging gebracht, zoals de evaluatie van de WUB, problemen rond de numerus fixus, het vraagstuk van selectie - het jongste nummer van U en H is hier weer grotendeels aan gewijd -, de studiefinanciering e.d. Daarnaast heeft elke instelling, en misschien geldt dit wel in het bijzonder voor onze Landbouwhogeschool, haar min of meer specifieke aspecten die veel aandacht vragen. Wat de Landbouwhogeschool betreft doel ik hier op bestuursproblemen die voortvloeien uit de omstandigheid dat er één grote, heterogene faculteit is - in de wandeling wordt alles wat hiermede verband houdt, samengevat als de Wageningse situatie -, het toch wel bijzondere karakter van onze programma's voor onderwijs en onderzoek, onze grote betrokkenheid bij tal van internationale activiteiten en het vraagstuk "LH-waarheen?".

Naast alle van buitenaf op ons toekomende grote vraagstukken van landelijke aard en zich aan ons opdringende plaatselijke problematiek, vergt vanzelfsprekend het dagelijks bestuur van een grote en vooral sterk gedifferentieerde organisatie

als de onze veel aandacht en toewijding en wel in toenemende mate vanwege de schaalvergroting en verkrapping van de middelen. Ik heb dit dagelijks bestuur nu gedurende een aantal jaren mogen waarnemen en meemaken en veroorloof mij enkele opmerkingen.

Voor een goed begrip van het volgende lijkt het mij echter nuttig dat ik in een paar woorden mijn standpunt ten aanzien van wat pleegt te worden aangeduid als interne democratisering duidelijk maak. De meesten zijn het er wel over eens, en ik vorm daarop geen uitzondering, dat een gedemocratiseerde bestuursvorm, waarin velen deelnemen aan overleg en bijdragen aan het tot stand komen van beslissingen voor een gemeenschap als een instelling voor w.o. een groot goed is. Er zal ook geen verschil van mening over bestaan dat voor deelneming aan overleg en mede beslissen een zekere mate van deskundigheid onmisbaar is, waarbij deskundigheid in de ruimste zin des woords mag worden gebruikt. Tenslotte is een ieder er wel van doordrongen dat een gedemocratiseerde organisatie mindèr efficiënt functioneert dan een niet-gedemocratiseerde. Bij de verdere uitwerking echter kunnen zich graduele verschillen in opvattingen manifesteren. Terwijl mag worden aangenomen dat een ieder altijd primair de belangen van de Landbouwhogeschool voor ogen heeft, kunnen de meningen verschillen over wàt in het belang van de Landbouwhogeschool geacht moet worden te zijn. Voorts is het zo dat de één zoveel

waarde aan de democratisering hecht dat hij bereid is daartegenover een aanzienlijk verlies aan doelmatigheid op de koop toe te nemen, terwijl een ander relatief veel gewicht toekent aan deskundigheid en efficiëntie. Het is duidelijk dat er gestreefd moet worden naar een compromis, maar dat dit sterk afhankelijk is van de weging van de verschillende factoren. Voor mij geldt dat ik kwaliteit van het beleid, waartoe grote deskundigheid van de er bij betrokkenen veel kan bijdragen, en snelheid van besluitvorming, slagvaardigheid en andere factoren die kenmerkend zijn voor een efficiënt beleid erg belangrijk vind. Dit standpunt neem ik te meer in nu wij grote hoeveelheden werk moeten verzetten, terwijl de middelen beperkt zijn. Ik heb altijd een afkeer gehad van dilettantisme en heb nooit kunnen begrijpen hoe men vreugde kan beleven aan meepraten over zaken waar men geen verstand van heeft. De langdurige processen van meningsvorming zijn mij een gruwel, nog buiten beschouwing gelaten dat men in een gemeenschap waarbinnen zulke grote tegenstellingen heersen, eigenlijk niet eens van een mening kan spreken.

Nu ben ik het wel met van Melsen⁽⁶⁾ eens wanneer hij naar aanleiding van opmerkingen van Minister van Kemenade over "een democratische besluitvorming, die uit een oogpunt van slagvaardig en efficiënt beleid nog veel te wensen overlaat" stelt dat "de ernstige verlamingsverschijnselen met betrekking tot het te voeren beleid" voor een belangrijk deel een gevolg zijn van de onduidelijke situatie waarin

de instellingen voor w.o. verkeren en van de onzekerheden omtrent hun toekomst. Toch meen ik dat de "aan alle universiteiten en hogescholen heersende bestuurscrisis" ook wel in verband gebracht moet worden met de vergaande democratisering. Een derde factor die een belangrijke rol speelt is mijns inziens de geringe continuïteit in de samenstelling van bestuursorganen, commissies etc.

Tot mijn genoegen heb ik onlangs gelezen dat Cath⁽⁷⁾ met mij van mening is "dat aan verschillende universiteiten de deskundigheid als factor wordt ondergewaardeerd", terwijl ik ook met instemming heb kennis genomen van verschillende recente, behartenswaardige uitspraken van Siewertsz van Reesema⁽⁸⁾, waaronder "dat er voor gezorgd dient te worden dat werkelijke deskundigheid steeds een belangrijke rol speelt bij het nemen van beslissingen en dat deze niet ondergeschikt gemaakt wordt aan politieke invloeden". Laten wij bij dit alles bedenken dat onze universiteiten en hogescholen niet altijd ten onrechte bloot staan aan veel kritiek en dat er veel goodwill verloren is gegaan!

Terugkerend tot het dagelijks bestuur mag in de eerste plaats met voldoening worden geconstateerd dat er wat de interne organisatie betreft reeds heel veel tot stand is gebracht; er moet echter aan optimalisering van de gang van zaken toch nog veel zorg worden besteed. Daarbij zal nog verder gezocht moeten worden naar een juist evenwicht tussen centralisatie en decentralisatie - met een onvermij-

delijk accent op het eerste -, naar duidelijke en efficiënte procedures voor de beoordeling van verlangens en voorstellen van en een rechtvaardige verdeling van middelen over onze produktieafdelingen - de vakgroepen - en naar het mogelijke nut van algemene diensten, dienstverlenende eenheden e.d. Ik zie op dit gebied meer praktische dan principiële problemen en heb er het volste vertrouwen in dat deze tot oplossing kunnen worden gebracht.

Het voorgaande voert mij tot een moeilijker vraagstuk, dat verband houdt met de Wageningse situatie. Ons bureau moet beleidsvoorbereidend werk verrichten ten behoeve van de Hogeschoolraad, het College van Bestuur en de Faculteitsraad en dit brengt het niet zelden in een wat lastige positie. Het werken voor meerdere "bazen" is weinig benijdenswaardig en kan spanningen veroorzaken. Ik zie voor dit probleem nog geen goede oplossing omdat een opsplitsing van het bureau tot een vergroting van de totale omvang zou leiden die wij ons niet kunnen veroorloven. Misschien vindt een drietal wijze mannen dat zich momenteel verdiept in dit probleem en daarover eerstdaags zal rapporteren, wel een oplossing.

Vervolgens wil ik er op wijzen dat het bureau een uiterst belangrijke plaats inneemt, een positie die aan betekenis wint naarmate het beter bemand is. De bemanning bestaat uit professionele full-timers, die op grond van kennis en

ervaring zijn uitgezocht en waarvan de meesten vele jaren achtereen voor de Landbouwhogeschool werken.

Van de leden van de Hogeschoolraad, en de Faculteitsraad in het bijzonder, wordt zeer veel gevraagd. Ook bij grote inspanning is het volkomen uitgesloten dat zij van alles kennis kunnen nemen, zich er in kunnen verdiepen en zich een gedegen oordeel kunnen vormen. Dit betekent dat het noodzakelijk is te komen tot verdergaande specialisatie, taakverdeling en delegatie. Meer en meer zal moeten worden afgegaan op adviezen, enerzijds van het bureau met inbegrip van ambtelijke secretarissen, anderzijds van kleine ad-hoc werkgroepjes. We zijn hiermede wel een eind op de goede weg, maar de Raden verstaan nog niet steeds de kunst zich te conformeren aan goed voorbereide adviezen van meerdeskundigen. Te vaak bestaat de neiging de zaken opnieuw uitvoerig te gaan behandelen wat in een groter en minder deskundig gezelschap weinig efficiënt is. Aan de andere kant begint zich in de Hogeschoolraad, zowel als in de Faculteitsraad een zekere fractievorming af te tekenen die met werkverdeling gepaard gaat.

In het College van Bestuur, met zijn collectieve verantwoordelijkheid, is een verdergaande taakverdeling moeilijk, maar mijns inziens onvermijdelijk. Ik heb het persoonlijk als minder bevredigend ervaren, te hebben moeten oordelen over onderwerpen waarvan ik weinig verstand had en waarin ik mij onvoldoende kon verdiepen. Onder zulke omstandig-

heden heb ik altijd sterk de neiging mij aan te sluiten bij de mening van meer-deskundigen.

In dit verband merk ik terloops op dat de Commissie voor de Bestuurshervorming van oordeel is⁽⁹⁾ dat bij verlenging van de WUB uit artikel 30, tweede lid, waarin gesteld wordt dat de Rector Magnificus uit hoofde van zijn functie lid is van het College van Bestuur, de woorden "uit hoofde van zijn functie" beter kunnen worden geschrapt. De Commissie-Polak ziet niet in waarom de Rector Magnificus op grond van zijn in de WUB genoemde taken lid zou moeten zijn van het College van Bestuur. Ik heb voor deze opvatting veel sympathie, maar ben het er toch niet mee eens. Een College van Bestuur dient in ieder geval over één of meer onderwijs/onderzoekdeskundigen te beschikken en het ligt zeer voor de hand dat de rector, die zo al niet op grond van zijn verleden en uit belangstelling, dan toch in ieder geval als voorzitter van het College van Dekanen grondig op de hoogte dient te zijn van onderwijs/onderzoekaangelegenheden, één zo'n deskundige in het College van Bestuur is. In feite is thans, wat de tijdsbesteding betreft, het lidmaatschap van het College van Bestuur de voornaamste taak van de rector. Combinaties van functies moeten mijns inziens worden toegejuicht, zowel vanwege schaarste aan ervaren mensen, als met het oog op de coördinerende en communicerende taak die dezen in dubbele of meervoudige rollen kunnen vervullen. In de Wageningse situatie zou het mijns inziens zelfs voordelen kunnen hebben wanneer de rector

tevens dekaan van de faculteit zou zijn. Dit komt echter niet in aanmerking omdat het fysiek onmogelijk is.

Een volgend probleem dat ik kort wil aansnijden, vooral omdat het mij grote zorgen baart, is de bemanning van bestuursorganen, commissies e.d.

Bij de samenstelling van vakgroepbesturen volgens de nog steeds van kracht zijnde overgangsregeling doen zich niet veel problemen voor; het is alleen wel eens moeilijk iemand te vinden die zich als voorzitter beschikbaar wil stellen. Deze besturen hebben echter beperkte bevoegdheden. Belangrijker zijn de ROC's, die een grote invloed kunnen uitoefenen op de doelstellingen van de opleidingen en op de studieprogramma's. Zij nemen in zekere zin een sleutelpositie in, reden waarom het van het grootste belang geacht moet worden dat de meest deskundigen op het gebied van het onderwijs in de betreffende richtingen er zitting in hebben. Onder deskundigen versta ik hier mensen die op grond van ervaring een visie hebben op de functies die de afgestudeerden later moeten vervullen, op de eisen die aan hen worden gesteld en daaruit afgeleid op de opbouw van programma's en op de omvang en de inhoud van de afzonderlijke vakken. Mijn indruk is dat vele ROC's niet erg sterk zijn samengesteld. Daarbij speelt de geringe mobiliteit van onze afgestudeerden een rol, een probleem dat ik in zijn algemeenheid ernstig vind. Een aanzienlijk percentage van hen

is na de studie hier blijven hangen en heeft dus een bijzonder smalle ervaring. Een andere factor is dat de Faculteitsraad heeft goedgevonden dat studenten sterk vertegenwoordigd zijn in de ROC's. Nu ben ik wel van mening dat studenten waardevolle opmerkingen kunnen maken over bijvoorbeeld onderwijsmethoden, ik heb echter nooit begrepen op grond waarvan zij inzicht zouden kunnen hebben in factoren die bij discussies over studieprogramma's de voorname rol spelen.

Tussen de vakgroepbesturen en de ROC's enerzijds en de Faculteitsraad anderzijds bevindt zich nog een groot gat. Ik geloof wel dat iedereen het er over eens is dat er in een of andere vorm een middenstructuur moet komen omdat het voor een Faculteitsbestuur en een Faculteitsraad een onmogelijke taak is contacten te onderhouden met een 70-tal vakgroepen en vooral deskundig te zijn op alle terreinen van wetenschap die aan onze Landbouwhogeschool worden of zullen gaan worden beoefend. De huidige situatie is wat dit betreft zeer onbevredigend, maar een goede oplossing lijkt moeilijk te vinden.

In de Wageningse situatie is de taak van de Faculteitsraad en het Faculteitsbestuur en vooral van de dekaan immens. Ik meen te kunnen zeggen dat de functie van de dekaan in een aantal opzichten de moeilijkste en de belangrijkste is van alle bestuursfuncties aan onze instelling. In de

in hoge mate autonome Faculteitsraad vallen aan de Landbouwhogeschool in feite alle beslissingen ten aanzien van onderwijs en wetenschapsbeoefening. Al het andere werk dat binnen de Landbouwhogeschool geschiedt, en dat is werkelijk niet weinig, draagt eigenlijk een ondersteunend karakter. Men hoeft de agenda's van de ongeveer 25 Faculteitsraadsvergaderingen per jaar en de lijst van geplande agendapunten slechts door te zien om onder de indruk te geraken van de vele belangrijke onderwerpen, waarover besluiten worden genomen. Even indrukwekkend is de lijst van Faculteitsraadscommissies, die pre-adviezen opstellen. In vergelijking met andere faculteiten (of afdelingen van TH's) is die der landbouwwetenschappen niet alleen heel groot maar ook uitzonderlijk gevariëerd. Wanneer men hierover na denkt zal men het wellicht met mij eens zijn dat er sprake is van een griezelige situatie. Het wel en wee van de Landbouwhogeschool blijkt in handen te zijn van een dekaan, die terzijde wordt gestaan door 16 leden van het wetenschappelijk personeel (van de ongeveer 500 die de Landbouwhogeschool telt), 8 vertegenwoordigers van de tapgeleding en 8 studenten. Die 16 w.p.-ers zijn enthousiaste mensen, maar zij konden bij de laatste verkiezing slechts met moeite gevonden worden en men kan niet zeggen dat zij allen tot de experts op het gebied van onderwijs en onderzoek behoren, terwijl zij dat in de korte zittingstermijn ook niet kunnen worden. Het is betreurenswaardig dat velen van de meest deskundigen zich niet beschikbaar hebben ge-

steld en er de voorkeur aan hebben gegeven zich terug te trekken in hun onderwijs en onderzoek op vakgroepniveau. De bijdrage van de tap-geleding acht ik waardevol, maar is toch op het brede en moeilijke terrein van de Faculteitsraad van bescheiden aard en omvang. Bij het vermelden van de ROC's heb ik over de inbreng van de studenten al gezegd dat die wat betreft het onderwijs in een richting beperkt is. Aangezien het in de Faculteitsraad gaat om een visie op het onderwijs in de gehele Landbouwhogeschool en om inzicht in onderzoek- en wetenschapsbeleid, zal het duidelijk zijn dat ik, mede gezien hun korte zittingsduur, twijfel aan het nut van de deelneming van studenten, hoe zeer ik ook waardering heb voor hun inspanning om zich in de problematiek te verdiepen. Deze twijfel wordt gestaafd door verschillende waarnemingen. Zo verwondert het mij dat vele studenten blijven uitgaan van het principe dat iemand moet kunnen studeren wat hij wil, waar hij wil en zolang hij wil en zich blijven verzetten tegen alles wat met herstructurering van het w.o. verband houdt, wat zowel irreal is als een ontkenning betekent van de wenselijkheid van verdere ontwikkeling van het tertiair onderwijs. Ook vind ik het onbegrijpelijk dat er studenten zijn, die zich voorstander tonen van allerlei maatregelen die uiteindelijk een waardevermindering van hun diploma tot gevolg hebben en dus in strijd geacht moeten worden met hun belangen.

Ik meen dat er reden is voor ernstige bezorgdheid over het

toekomstige functioneren van de Faculteitsraad. Voor de kennis van zaken en de leidinggevende capaciteiten van de huidige dekaan heb ik oprechte bewondering - al verschill ik wat een aantal zaken betreft met hem hartgrondig van mening - maar wie kan hem binnenkort opvolgen? En wie zullen zich bij de volgende verkiezing beschikbaar stellen?

Steeds meer mensen worden afgeschrikt door de te omslachtige bestuursprocessen en geven er de brui aan. Siewertsz van Reesema⁽⁸⁾ zegt over dit probleem "Wij zullen dus moeten komen tot het op democratische wijze bepalen van algemeen beleid, van de grote lijn en dit raamwerk meegeven aan een beperkte groep mensen, waaraan het vertrouwen wordt gegeven en een ruime mate van bevoegdheid om binnen dit raamwerk te handelen".

Nu is het natuurlijk zo dat het werk van de Faculteitsraad wordt voorbereid door vaste en ad-hoc commissies. Ik ben van opvatting dat deze zò goed samengesteld zouden moeten zijn en unaniem zulke goede adviezen zouden moeten uitbrengen dat deze in de regel als hamerstukken kunnen worden bekrachtigd. Helaas is de samenstelling tot nu toe, althans in mijn ogen, vaak niet de best mogelijke en zijn de adviezen niet eenstemmig zodat zij aanleiding geven tot disputen in de Raad met onzekere afloop. Waar het hier om zulke belangrijke zaken gaat is dit een ongewenste onzekerheid.

De twee belangrijkste commissies van de Faculteitsraad en van de gehele Landbouwhogeschool zijn ongetwijfeld de VCO en de VCW; zij adviseren inzake de algemene onderwijs- en onderzoekproblemen. Vooral voor deze commissies geldt dat zij uit zeer deskundigen moeten worden samengesteld, die bij voorkeur een zittingsduur van verscheidene jaren zouden moeten hebben. Maar ook de zg. eerste-trapscommissies zijn van grote betekenis omdat zij mogelijkheden exploreren, terwijl de tweede-trapscommissies concreet gestalte moeten geven aan de vastgestelde plannen. Rondom deze laatste commissies is nogal wat rumoer ontstaan; ik geef er de voorkeur aan hierop thans geen commentaar te leveren.

Een laatste probleem dat ik wil signaleren en waarvan mijns inziens ernstig studie gemaakt dient te worden, betreft de relatie aan de Landbouwhogeschool tussen de Faculteitsraad en de Hogeschoolraad. Waar onze enige faculteit in vergelijking met elders een uitzonderlijke omvang en diversiteit vertoont, geldt voor onze Hogeschoolraad dat zijn taak in Wageningen beperkter is dan aan andere instellingen voor w.o. omdat er in feite niets te coördineren en te overkoepelen is. Bevoegdheden van de Hogeschoolraad met betrekking tot het op- en vaststellen van een ontwikkelingsplan, een financieel schema, een begroting en de organisatie en de coördinatie van het onderwijs en de wetenschapsbeoefening hebben daarom bij ons minder inhoud en gewicht dan elders het geval is. Het is duidelijk dat de WUB niet in

de eerste plaats voor de Landbouwhogeschool is geschreven. Hieruit vloeien wel eens spanningen en competentiekwesties voort. Ernstiger is evenwel dat de werkzaamheden van beide Raden elkaar enigszins overlappen, hetgeen betekent dat er ook wel dubbel werk wordt verricht. Een andere konsekwentie van de Wageningse situatie is dat het werk in de Hogeschoolraad misschien niet zo aantrekkelijk is. Nu de Hogeschoolraad het bestuursreglement, het kiesreglement, de geschillenregeling enz. heeft afgewerkt, blijven goedkeuring van zaken die door de Faculteitsraad zijn voorbereid belangrijke agendapunten. Een andere activiteit van de Hogeschoolraad blijft de zorg voor de voorzieningen ten behoeve van de studenten. Dit biedt hen de gelegenheid hun belangen te behartigen, waarvan zij terecht gebruik maken.

Het wil mij voorkomen dat een nauwere samenwerking tussen Faculteitsraad en Hogeschoolraad gewenst is; of zulks binnen de WUB uitvoerbaar is kan ik niet beoordelen. Wel wil ik met voldoening vermelden dat er reeds gebruik gemaakt wordt van gemengde commissies ter voorbereiding van de behandeling van belangrijke zaken waaraan zowel de Faculteitsraad als de Hogeschoolraad te pas moeten komen.

Het College van Dekanen neemt aan onze Landbouwhogeschool eveneens een wat uitzonderlijke positie in omdat er eigenlijk maar één echte dekaan is. Blijkbaar wordt dit college echter zo belangrijk geacht dat er een afzonderlijk arti-

kel in de WUB is opgenomen om de situatie in Wageningen te regelen. Sommigen beschouwen het College van Dekanen als het hoogste adviescollege, de Commissie voor de Bestuurs-hervorming⁽⁹⁾ noemt het College van Dekanen een bestuurs-orgaan, anderen daarentegen achten het een relikwie dat zo snel mogelijk moet verdwijnen, terwijl weer anderen ons College van Dekanen zouden willen degraderen tot een Faculteitsraadscommissie voor promoties. Naar mijn opvatting zou ook in de Wageningse situatie een belangrijke taak voor het College van Dekanen weggelegd kunnen zijn op grond van deskundigheid inzake onderwijs en wetenschapsbeoefening.

Daarmede ben ik dan tenslotte weer bij het onderwijs en het onderzoek teruggekeerd, waarover ik nog enkele opmerkingen wil maken.

Allereerst wil ik wat filosoferen over de mogelijke ontwikkelingen van het hoger onderwijs. Het zou mij sterk verbazen wanneer het toekomstige tertiair onderwijs veel gelijkenis zou vertonen met dat wat wij gewend waren. Ik grond deze uitspraak op de waarschijnlijkheid dat de vraag naar hoger onderwijs nog verder zal toenemen - ofschoon de jongste prognoses over het toekomstige aantal studenten lager zijn dan eerdere voorspellingen en het werkelijke aantal studenten om onduidelijke redenen daarop nog achter lijkt te blijven - en op de overweging dat het in verschillende opzichten uitgesloten en bovendien zinloos is te trachten

zeer grote aantallen studenten op te vangen in traditionele instellingen voor w.o. en scholen voor h.b.o. Op grond van studies van de OECD komt de Commissie Ontwikkeling Hoger Onderwijs - de zg. Commissie-de Moor, vroeger geheten Commissie Ontwikkeling Wetenschappelijk Onderwijs - in haar vierde rapport (1974)⁽¹¹⁾, waarin de commissie adviseert over het voorontwerp van wet ontwikkeling hoger onderwijs, tot de conclusie dat het nodig is de inrichting van het hoger onderwijs af te stemmen op een studentenbevolking die ongeveer 20 à 25% van de 18 tot 22-jarigen uitmaakt. Dit lijkt mij nog een conservatieve schatting. Verdere uitgangspunten zullen dan moeten zijn: 1. dat zo'n groot deel van de bevolking een opleiding zal moeten kunnen volgen die past bij zeer uiteenopende capaciteiten en belangstelling; 2. dat leerdoeleinden mede moeten worden ontleend aan sterk variërende maatschappelijke situaties waarin afgestudeerden terecht komen en aan de kennis, vaardigheden en attitudes die zij hierin nodig hebben; 3. dat er een verscheidenheid van toegangswegen naar het hoger onderwijs dient te zijn; 4. dat het gemiddelde ingangsniveau van de studenten waarschijnlijk zal dalen (zie bijv. Wiegiersma)⁽¹²⁾ en 5. dat het op den duur noodzakelijk zal zijn de aantallen afstuderenden, de aard van hun opleiding en het daarbij bereikte eindniveau zo goed mogelijk af te stemmen op de vraag vanuit de maatschappij. Deze uitgangspunten overwegende krijgt men een beeld voor ogen van een stelsel van hoger onderwijs dat gekenmerkt is door een

sterke differentiatie naar aard en duur, door een grote diversiteit van leerdoeleinden en dus ook van opleidingen.

Op grond van de overweging dat in een toenemend aantal beroepen voor een goede taakvervulling zowel theoretische kennis als praktische vaardigheden van belang zijn, stelt de Commissie-de Moor, dat de diversiteit in het hoger onderwijs met name ook zal moeten toenemen door de inrichting van opleidingen waarin een wisselend accent gelegd wordt op verwerving van theoretisch inzicht en van kennis en vaardigheden die nodig zijn voor de oplossing van praktische problemen. In een eerder rapport van dezelfde commissie (No.2, 1971)⁽¹³⁾ was reeds afgeleid dat er behoefte bestaat aan een drietal typen van programma's, nl. zulke met een belangrijk aantal theoretische vaardigheden (type w.o.), programma's gericht op de ontwikkeling van specifieke praktische vaardigheden op tertiair niveau (type h.b.o.) en tenslotte programma's die de ontwikkeling in algemene praktische vaardigheden op tertiair niveau ten doel hebben (type college). Een type programma voor algemene vorming op hoog niveau bestaat tot nu toe in ons land niet, maar zou worden vereist voor een grote verscheidenheid van leidinggevende functies in o.a. de administratieve en commerciële sector. Alle opleidingen zouden moeten bestaan uit een aantal, al of niet onmiddellijk op elkaar volgende fasen, terwijl er na elke fase een uitgang naar de praktijk is.

Algemeen vormend tertiair onderwijs, door anderen reeds eerder voorgesteld maar in ons land nooit gerealiseerd, wordt in het meest recente rapport niet ver uitgewerkt. Ik stel mij voor dat het hierbij gaat om de ontwikkeling van vaardigheden die nodig zijn om aan het maatschappelijk leven deel te nemen - wat meer inhoudt dat de uitoefening van een beroep - en om het bevorderen van persoonlijke ontplooiing. Een programma hiervoor lijkt niet moeilijk te ontwerpen, maar past slecht in de huidige instellingen voor w.o. Tot de onderwijstaken van een geïntegreerd stelsel van gevarieerd hoger onderwijs behoren niet alleen de opleiding van onderzoekers, van docenten en van beoefenaren van beroepen die een specifieke deskundigheid vragen, maar ook opleidingen voor beroepen die een hoger niveau van kennis en vaardigheid vergen dan kan worden verkregen in het voortgezet onderwijs, zonder dat een specifieke vakopleiding nodig is en tenslotte opleidingen waarbij de persoonlijke ontplooiing voorop staat.

Het zijn zeker interessante gedachten die naar voren zijn gebracht en die een omwenteling in het traditionele tertiair onderwijs tot gevolg zouden kunnen hebben. Men kan zich inderdaad wel een uitermate gediversificeerd tertiair onderwijs voorstellen voor grote aantallen studenten, met mogelijkheden die passen bij ieders geschiktheid en belangstelling, maar of zo'n ambitieus plan uitvoerbaar is, staat

voor mij nog niet vast. In twee opzichten gaat het verder dan het bestaande voorontwerp van wet, het houdt een volledige integratie w.o./h.b.o. in en het voorziet in algemeen vormend tertiair onderwijs. De realisatie zal zeer veel vernuft en organisatievermogen vergen, maar het zal de moeite waard zijn zich er voor in te spannen vanwege de interessante perspectieven die worden geopend. Hoge eisen zullen ook worden gesteld aan voorlichting, toelatings- en selectiebeleid, overstapmogelijkheden, regeling van studierechten, e.d.

Onlangs hield Wattel⁽¹⁴⁾ nog een krachtig pleidooi voor algemeen vormend tertiair onderwijs. Hij stelt dat bepaalde faculteiten in feite reeds lang hebben gediend als toevluchtsoord voor diegenen die het in ons land ontbrekende hoger onderwijs voor algemene ontwikkeling zochten. Hij is ook van mening dat geschakeerd algemeen vormend onderwijs zeker zal aansluiten bij de toenemende gevariëerdheid van het functie-aanbod in de steeds gecompliceerder wordende maatschappij. Soortgelijke uitspraken kan men thans vaker vernemen; een paar dagen geleden verscheen nog een belangwekkende beschouwing van Poll in NRC/Handelsblad⁽¹⁵⁾, terwijl de actualiteit van het onderwerp ook blijkt uit een gedegen en bijzonder lezenswaardig artikel van Thung in het laatste nummer van U en H.

Voor een goede beoordeling van vergaande hervormingsplannen

ontbreken merkwaardigerwijze de meest elementaire gegevens. Er is tot nu toe enerzijds betrekkelijk weinig studie gemaakt van de motivatie van aankomende studenten, terwijl er anderzijds onvoldoende inzicht is in de maatschappelijke behoefte aan bepaalde beroepsbeoefenaars. Ook is, voor zover mij bekend, nauwelijks de vraag bestudeerd wat de gevolgen zijn van het slecht of niet aansluiten van opleidingen aan te vervullen functies.

Wat het eerste punt betreft slaat de Landbouwhogeschool geen slecht figuur. Abma publiceerde in 1967⁽¹⁶⁾ een studie over de achtergronden van studiekeuze, betrekking hebbend op de generatie 1965; in hetzelfde jaar verscheen een rapport van Muggen⁽¹⁷⁾ waarin iets over studiemotivatie te vinden is, maar uitvoeriger werd hieraan aandacht besteed in een rapport van dezelfde onderzoeker van 1972⁽¹⁸⁾, handelend over de propedeuse in 1970. Daarin is ondermeer te lezen dat de studiekeuze bij de overgrote meerderheid van de studenten mede bepaald werd door de toekomstige werkkring, ofschoon de interesse voor het gekozen studieterrein de belangrijkste overweging bij het maken van de keuze was geweest.

De vraag moet worden gesteld of dit nog zo is. In de afgelopen jaren is er veel veranderd. Er is duidelijk sprake van een zekere loskoppeling van opleiding en beroepsuitoefening. Dit uit zich o.a. in een grote toevloed naar "vagere", althans niet-exacte, wetenschappelijke program-

ma's. Het zou dus best eens kunnen zijn dat de behoefte aan algemeen vormend tertiair onderwijs - een verlengstuk van de algemene ontwikkeling in het v.w.o. - thans duidelijk aanwezig is. Vandaar dat onze Commissie Studievoorzichting het initiatief genomen heeft voor een hernieuwd onderzoek naar de redenen die jonge mensen bewegen om te gaan studeren, in het bijzonder in Wageningen, naar de verwachtingen die men van de studie heeft en vooral ook naar wat men later met de resultaten van de studie hoopt te kunnen doen. Ik ben zeer benieuwd naar de resultaten van dit onderzoek.

Ook wat het onderzoek naar de maatschappelijke behoefte betreft - misschien is het beter te spreken van de vraag vanuit de maatschappij - laat Wageningen zich niet onbetuigd. De Stichting MPW is nog ijverig bezig met marktonderzoek. Verheugend is dat thans allerwegen aandacht besteed wordt aan zulk onderzoek. Er is kort geleden zelfs een nationaal programma voor wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de arbeidsmarkt van start gegaan. Snelle resultaten mag men echter niet verwachten daar de materie zeer ingewikkeld is. Zelfs het geven van een goede definitie van maatschappelijke behoefte stuit op grote moeilijkheden (zie bijv. Passenier⁽¹⁹⁾).

Moeilijk zijn ongetwijfeld ook studies naar de aansluiting tussen opleidingen en te vervullen functies. Vaak wordt beweerd dat academici maar baantjes van lager niveau moeten aanvaarden, al of niet verband houdend met de gevolgde

opleiding, maar of zij daarvoor geschikt zijn en of zij daarin gelukkig zullen kunnen zijn - geheel los gezien van status en salariëring - is voor mij een open vraag. Voor zo genoemde "over-qualified candidates" zou wel eens kunnen gelden "first not finding a vacancy suited to their degree, then not getting a lowlier job because of their degree". Raymond Poignant⁽²⁰⁾, die aanvankelijk ook nogal luchthartig oordeelde over de plaatsingsmogelijkheden van academici, komt tenslotte tot de conclusie dat een verdergaande externe democratisering van het hoger onderwijs alleen kans van slagen heeft wanneer de studenten een gerichte studie kunnen kiezen.

Aansluitingsproblemen van opleidingen op toekomstige functies zijn uiteraard groter naarmate de opleidingen sterker discipline- of beroepsgericht zijn. Zij doen zich met andere woorden in het bijzonder voor bij abiturienten van traditionele universiteiten en hogescholen. Afgestudeerden van opleidingen voor algemene vorming op tertiair niveau zouden zich veel gemakkelijker kunnen aanpassen aan de vraag van de samenleving, terwijl zij in later blijken- de tekortkomingen aan specifieke vaardigheden altijd nog op verschillende manieren kunnen voorzien.

Eerst wanneer meer bekend is over de motivatie van aankomende studenten kan worden beoordeeld of en in hoeverre de opleidingsmogelijkheden aanpassing behoeven aan die motivatie. Het is natuurlijk denkbaar dat er in bepaalde

ectoren discrepanties zullen bestaan tussen vraag naar onderwijs en behoefte aan afgestudeerden. Naarmate het hoger onderwijs meer gedifferentieerd is wordt de kans daarop echter geringer, terwijl de uitwijkmogelijkheden toemen. Het is ook zo dat behoefteramingen het gemakkelijkst en meest nauwkeurig kunnen worden uitgevoerd voor sterk gespecialiseerde, beroepsgerichte opleidingen en het zal wel nodig zijn die opleidingen "gesloten" te maken. Er zal dan echter een groot stuk "open" hoger onderwijs over blijven, dat voor velen ruim voldoende mogelijkheden kan bieden een studie te kiezen die past bij geschiktheid en interesse.

Het zal duidelijk zijn dat, indien een ontwikkeling in de meest zoals hiervoor globaal werd aangegeven, inderdaad zal plaatsvinden, de "nieuwe universiteiten" er geheel anders uit zullen zien dan de huidige. Er zullen zeer veel studenten zijn in de eerste fase van de opleiding; in die fase zal het onderwijs betrekkelijk schools en redelijk betaalbaar zijn. In volgende fasen zal het aantal studenten snel afnemen en uiteindelijk zal een hoog niveau van onderwijs en onderzoek gehaald kunnen worden.

Dit laatste is voor mij persoonlijk misschien wel het meest aantrekkelijke aspect van het geschetste stelsel. Handhaving van een uniform uitgangsniveau van ons huidige w.o. is bij stijgende aantallen studenten een fictie. Bij een dalend ingangsniveau van de studenten is het onvermijdelijk dat het gemiddelde peil van de afstuderenden daalt.

Dit geldt zelfs wanneer alle studenten een opleiding zouden kiezen waarvoor zij belangstelling hebben, maar het ongunstige effect wordt uiteraard sterker wanneer zij bij gebrek aan beter iets gaan studeren waarvoor zij minder gemotiveerd zijn. De laatste jaren is een daling van het niveau van onderwijs en onderzoek reeds duidelijk merkbaar, wat onze positie in internationaal verband schade toe brengt. Bovendien is het volstrekt onnodig, onmogelijk en onbetaalbaar, een groot aantal mensen een geavanceerde wetenschappelijke opleiding, waarvan het zelfstandig verrichten van wetenschappelijk onderzoek een belangrijk element is, te geven. Slechts weinigen beschikken over de daarvoor vereiste eigenschappen, terwijl de maatschappij ook maar een beperkt aantal wetenschapsbeoefenaren nodig heeft.

Mijn opmerkingen over het wetenschappelijk onderzoek kunnen kort zijn. De huidige trieste situatie behoeft geen toelichting. De Landbouwhogeschool is een eind gevorderd met de beschrijving van haar onderzoek, zowel in kwalitatieve als kwantitatieve zin, en kan op grond daarvan een onderzoekbeleid overwegen. Verheugend is dat pogingen om het aantal promotie-assistentplaatsen te vergroten met enig succes bekroond zijn.

De Nota-Trip⁽⁵⁾ gaat er van uit dat het uit de eerste geldstroom gefinancierde universitaire onderzoek onderdeel uitmaakt van het planningssysteem voor het gehele tertiaire

onderwijs. Er wordt rekening gehouden met een basis-financiering ten behoeve van vrij wetenschappelijk onderzoek en een passende aanvullende financiering uit de tweede geldstroom ten behoeve van kwalitatief hoogstaand wetenschappelijk onderzoek. Bij laatstgenoemd onderzoek bestaat de mogelijkheid van zwaartepuntvorming, terwijl de overheid onderzoek in een aantal disciplines kan stimuleren. Ten aanzien van kostbare projecten dienen aan de research-management hoge eisen te worden gesteld. Het grensverleggende onderzoek moet niet te veel worden versnipperd, maar geconcentreerd in een beperkt aantal wetenschapsgebieden. Dit zijn allemaal goede ideeën; het zal echter op verdere uitwerking aan komen.

Met vrijwel algehele instemming heb ik kennis genomen van de beschouwingen in de jongste nota van de werkgroep-Overbeek⁽⁴⁾. In het bijzonder spreken mij de gedeelten aan over de aard van het universitaire onderzoek, de stelling dat het hebben en houden van het beste wetenschappelijk onderzoek aan de universiteiten evidente voordelen heeft, de nadruk op de kwaliteit van het onderzoek, de wenselijkheid van concentratie en de noodzaak van flexibiliteit door een aanzienlijk deel van de wetenschappelijke staf uit doorstromers te laten bestaan. De uiteenzetting over de omvang van het onderzoek kan ik echter niet onderschrijven. Het is mijns inziens op den duur een onhoudbare stelling dat niet alleen de tijdelijke staf maar ook alle leden van de vaste staf onderzoek moeten kunnen blijven doen, terwijl ik ook

niet in zie waarom alle studenten moeten leren onderzoek te verrichten, tenzij hiermede onderwijs gebonden onderzoek wordt bedoeld. Ik zou veel liever een ontwikkeling zien, waarbij het onderzoek wordt geconcentreerd bij een beperkt deel van de staf en een klein deel van de studenten en wel op zodanige wijze dat die dan ook een zeer groot deel van de tijd aan het onderzoek kunnen besteden. Wanneer het huidige w.o. evolueert tot een hoger onderwijs voor velen lijkt mij dit zelfs onvermijdelijk, zowel met het oog op de kwaliteit als de totale omvang van het onderzoek.

Dames en Heren,

aan het eind gekomen van deze rede, waarin ik lang niet alle interessante zaken heb kunnen aanstippen, is voor mij het moment aangebroken waarop ik het rectoraat zal moeten overdragen.

Ik kan u zeggen dat het besluit om het rectoraat voortijdig neer te leggen mij moeilijk is gevallen, zowel omdat het een erkenning inhield dat ik een op mij genomen taak niet tot een goed einde kon brengen, als ook vanwege het feit dat bij het opmaken van een balans de aantrekkelijke aspecten van de functie voor mij zwaarder bleken te wegen dan de minder aangename kanten. U mag hieruit concluderen dat ik er geen spijt van heb mij destijds voor het rectoraat

beschikbaar te hebben gesteld. Ik hoop oprecht dat mijn opvolger te zijner tijd tot dezelfde gevolgtrekking zal komen.

In mijn meer dan 40-jarige loopbaan, waarvan dit jaar 25 jaar aan de Landbouwhogeschool, zijn vooral de organisatorische aspecten van hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek mij steeds meer gaan boeien. Welnu, er zijn weinig plaatsen van waaruit men de ontwikkelingen op deze gebieden zo goed kan volgen als de plaats die een rector aan een instelling voor w.o. in neemt. Dit verklaart goeddeels waarom het rectoraat mij zo heeft geboeid en ook dat het mij spijt aan de toekomstige ontwikkelingen niet meer zo te kunnen bijdragen.

Een rector kan zich nog met tal van andere interessante zaken bezighouden en heeft een afwisselend, zij het druk bestaan. Het is echter niet de hoeveelheid werk, die mij heeft genoodzaakt af te treden. Evenmin kan ik zeggen dat gebrek aan medewerking mij tot opgeven heeft gedwongen. Integendeel, ik heb van alle zijden veel medewerking en vriendschap ondervonden, van de collega's rectoren, van de medeleden van het College van Bestuur en College van Dekanen, van de voorzitters van de Hogeschoolraad, de Secretaris, de Dekaan, de leden van de Raden, commissies en besturen, van zeer vele anderen binnen en buiten de Landbouwhogeschool en niet in het minst van het bureau van de Landbouwhogeschool. Daarvoor wil ik gaarne allen hartelijk danken.

Dat het rectoraat mij tenslotte te zeer heeft aangegrepen en uitgeput, ligt, en dat realiseer ik mij zeer goed, grotendeels aan mijzelf. Op den duur kon ik de tegenwoordig door velen als normaal aanvaarde eindeloze discussies, langdurige procedures, de moeizame besluitvorming, het kwistig omspringen met tijd - terwijl er zoveel dringend werk ligt te wachten - het doodbloeden van initiatieven en de ruime inspraak van ondeskundigen niet goed verdragen; dit alles is onverenigbaar met mijn gebruikelijke tempo van werken, mijn gevoel voor efficiëntie en mijn ongeduld. Daarbij kwamen een toeneming van tegenstellingen, een in mijn ogen funeste politisering, en vooral duidelijk waarneembare symptomen van verval, waartegenover ik mij machteloos voel. Dit alles heeft mij gedeprimeerd en mijn gezondheid zodanig aangetast dat ik blij ben het rectoraat te kunnen overdragen aan iemand van wie ik verwacht dat hij optimistischer zal zijn en meer geduld zal hebben dan ik, dat hij meer begrip zal kunnen opbrengen voor alles wat er in de Landbouwhogeschool gebeurt, kortom dat hij zich beter zal kunnen aanpassen aan zich wijzigende omstandigheden. Wanneer mijn taxatie juist is zal hij meer vreugde beleven aan het rectoraat dan ik deed. Van der Want, ik wens je heel veel succes en voldoening. Moge jouw rectoraat onze Landbouwhogeschool veel goeds brengen!

Voornaamste referenties:

1. J.W.M.van Spaandonk, NRC/Handelsblad 31 december 1974.
2. Rede Minister van Kemenade, 2 september 1974, KU-Nijmegen, Nederlandse Staatscourant, 20 mei 1974.
3. Tweede Kamer, zitting 1974/1975, 13100 hoofdstuk VIII, nr.2, pag. 93 t/m 97.
4. Wetenschapsbeoefening binnen de universiteiten en hogescholen, Voortgangsnota van de Werkgroep ad hoc universitair onderzoek, september 1974.
5. Nota Wetenschapsbeleid, Publikatie van het Ministerie van O & W, van Minister F.H.P.Trip, 16 december 1974.
6. Rede opening academisch jaar, 2 september 1974, door prof.dr.A.G.M.van Melsen, KU-Nijmegen.
7. Mr.K.J.Cath, "De universiteit is geen puinhoop". Elseviers Magazine, 7 december 1974.
8. Ir.A.W.Siewertsz van Reesema, opening academisch jaar, RU-Utrecht, 9 september 1974.
9. Commissie voor de bestuurshervorming, Advies met betrekking tot de verlenging en de wijziging van de WUB 1970, 1 november 1974, pag. 16.
10. idem, pag. 14.
11. Commissie Ontwikkeling Hoger Onderwijs, Advies over het voorontwerp van wet ontwikkeling hoger onderwijs, 1974.
12. Prof.dr.S.Wiegersma, Dalend niveau studenten, Vrijheid en Democratie, 11 oktober 1974.
13. Commissie Ontwikkeling Wetenschappelijk Onderwijs, Begrippen en uitgangspunten, 1971.
14. Prof.dr.A.Wattel, variatie of imitatie bij het tertiair onderwijs, rede opening academisch jaar, RU-Groningen, 9 september 1974.
15. K.L.Poll, NRC/Handelsblad, 3 januari 1975.
16. E.Abma, Wageningse eerstejaarsstudenten 1965, Bulletin No.27, Afdelingen voor sociale wetenschappen, Wageningen 1967.
17. G.Muggen, Wageningse eerstejaarsstudenten 1966, Afdeling sociale psychologie, Wageningen 1967.
18. G.Muggen, Propedeuse in Wageningen, Bureau Onderzoek van Onderwijs LH, Wageningen 1972.
19. J.Passenier, Definitie van maatschappelijke behoefte is

een keuze, Folia Civitatis, 2 november 1974.

20. R.Poignant, Gerichte studiekeus enige garantie voor democratische toekomst (J.W.M.van Spaandonk in Uitleg van 27 november 1974).
